

האהבה – נדר שהופר?

תחום חשוב בהלכה היהודית סמוך על הפסוקים הראשונים שבפרשתנו, תחום הנדרים והשבועות. אנו יכולים לחייב את עצמנו על ידי אמירתנו, ועלינו לכבד אותה: "אִישׁ כִּי יֵדֵר נָדָר לֵה' אוֹ הִשָּׁבַע שְׁבָעָה... לֹא יַחֲלֶה דְבָרוֹ - כָּכָל הַיָּצָא מִפִּי יַעֲשֶׂה". "לא יחל", כלומר לא יחלל את דבריו, יקיים את מה שקיבל על עצמו.

בפסוק זה נזכרים שני סוגי חיובים: "אִישׁ כִּי יֵדֵר נָדָר... אוֹ הִשָּׁבַע שְׁבָעָה". ההלכה היהודית הקלאסית הבחינה בין נדר לשבועה, על פי עיקרון שזכה לפיתוח מסונף ומעניין בדורות האחרונים. ההבחנה התלמודית התנסחה באמצעות צמד מושגים היוצרים תקבולת ניגודית: חפצא וגברא. יש 'חובת חפצא', כלומר מחויבות "ריאלית" (מהלטינית 'res' - דבר) שחלה על חפץ, על 'משהו', לעומת 'חובת גברא', המחויבות הפרסולנית שחלה על אדם, על 'מישהו'. דוגמה פשוטה תדגים את ההבחנה הזאת. ההבחנה בין 'חפצא' ל'גברא' באה לידי ביטוי בהבדל שבין הרישוי לבין הרשיון. הרישוי חל על המכוננית, הרישיון היא חובה שחלה על הנהג, האדם. במקביל לכך, הנדר היא מחויבות שאנו קובעים על חפץ או דבר מסוימים, בעוד שהשבועה היא מחויבות שאנו לוקחים על עצמנו, היא חובת גברא.

ההבחנה המשפטית מתבססת על הבחנה קיומית עמוקה יותר. נהג להדגיש זאת ר' יוסף דב (הרי"ד) סולובייצ'יק שאיחד בהגותו את ההגות ההלכתית ואת הפילוסופיה של המאה העשרים. לפי הרי"ד, ההבחנה ההלכתית מקבילה להבחנה פילוסופית שקיבלה חשיבות מכרעת בהגות החדשה, ההבחנה בין אובייקט לסובייקט. האובייקט בה"א הידיעה הוא החפץ, סובייקט הוא רק האדם. נמשיך לעקוב אחר מהלך מחשבתו של הרי"ד, אך נעצור לרגע ונתמה על העובדה שבעברית הפילוסופית הקלאסית, עברית עשירה מאוד, אין לנו מונח המקביל לאובייקט. לתופעה זאת יש הסבר פילוסופי. העברית החיה יצרה מונח כשהיה צורך בו, ואכן הניסיון הראשון לתרגם 'אובייקט' לעברית מצוי לדעתי, בכתביו של החכם האיטלקי ר' הלל בן שמואל מוירונה במאה הי"ג, הטובע את הביטוי העברי 'עומד-נכחו', ביטוי מדויק אם כי מסורבל, שמן הראוי להרהר בו ולדרוש אותו.

לפי הרי"ד, יש בצמד המושגים, חפצא – אובייקט וגברא – סובייקט, ייצוג ורמז להוויתו של האדם בעולם. בצורה פשטנית נוכל לומר שכאשר האדם נשטף על ידי צונמי הוא הופך חפצא, אובייקט. כאשר הוא בונה סכר הוא הופך סובייקט. אלא שהוא מסוגל לעשות כזאת אך ורק בגלל שהוא 'עומד-נכחו', עומד נוכח הטבע, מול המציאות, כאילו מבחוץ. אכן, בכל פעולה הכרתית, אנו מבחינים בין הסובייקט לאובייקט, ומכאן צמד המושגים הקלאסיים: אובייקטיבי

וסובייקטיבי. עמידה זאת מבחוץ, היא הנקודה ההתחלתית של תהליך שיהפוך את האדם לחיה בעלת תבונה, אך גם לחיה טרגית. בתבל, כל יצורי העולם רוקדים ללא דאגות במעגלים קסומים. רוקדים חיות ואטומים, גלקסיות ועצים, נחלים ומדבריות. רק האדם עומד מן הצד, מחוץ למעגלים, מסתכל על הרוקדים, ושואל את עצמו כקהלת: "וְלִשְׁמָחָה מָה זֶה עֲשָׂה?" בעקבות העמידה 'נוכח' העולם, מסוגל האדם להתבונן בו, ללמוד ולחקור, ולשנות את המציאות בפעולת כיבוש, אך גם עם החובה "לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ". בברכה טרגית זאת מצוי לפי הרי"ד המקור של הכבוד האנושי, המבדיל בין האדם לכל היצורים בתבל. מתוך כך נוצרו שני יחסים שונים: היחס 'גברא-חפצא', שבין האדם לדברים והיחס 'גברא-גברא' שבין אדם לאדם. היחס הראשון מגדיר את הטבע, השני את החברה. לכאורה ההבחנה פשוטה וברורה, אך הדברים מסובכים יותר. כדי להבין זאת נפנה אל הגותו של מרטין בובר שנאבק קשות כדי להסביר לנו את אחת הסכנות הקיומיות האורבות על האדם, כשלא תמיד הוא מודע להם.

כינויי השם: "אני, את-אתה, הוא-היא"; כמה חכמה שקועה במלים מועטות אלו! המשותף שבהם שהם מתייחסים למישהו, דהיינו 'לגברא', לבני אדם. אין כינוי שם 'לחפצא' כמו שיש בשפות אחרות, דוגמת ה'it' באנגלית. בצורה מאולצת תורגם ה'it' ל'הלז'. נראה לי לפעמים, שהעברי המקורי, היה דוחה מילה זאת ומשתמש במילה הפשוטה 'משהו'. למונחים אלה נזקק בובר כדי להעמיד אותנו בפני סוגיה חשובה. השימוש בכינויי השם מבטא את הקשרים המאפיינים בני אדם, קשרים שמגיעים לשיאם ביחס 'אני – אתה', זהו היחס הדיאלוגי, הדושיחי. אלא שבין בני אדם יכול להתפתח יחד אחר, המבטא את הצד האפל שבחברה. זהו היחס 'אני – לז', המתקיים כשאנו מתייחסים לזולת כאל 'משהו', משהו אינטליגנטי, המסוגל לשמוע ולהבין, אך לעולם משהו. בכך אנו הופכים את השני לחפץ, לאובייקט לשימוש.

היחס אל האדם כאל 'משהו' הגיע לשיאו המפלצתי בשואה, אולם הוא מתבטא להבדיל, בתופעות רבות אחרות, בעבדות ובזנות למשל, או לדעתי אף בהרכבת קו יצור תעשייתי של חלקי חילוף אנושיים הנלקחים מאלו שבמקרה ועל פי הצדק כמובן, נדונו למוות. כמו בגידול בהמות או עופות לאכילה, החיים הופכים בצורה זאת אמצעי הכרחי (וההכרח לא יגונה), כדי להגיע למוות, ואז, סוף סוף, יהפוך היצור לשמיש, ל'משהו', בעצם ל'משהו' (בלשון התלמוד 'עירובין') בהם ניתן לסחור. זהו ה'אני-לז' האולטימטיבי, אך שוב להבדיל רבתי, הוא קיים במידת מה גם בחיינו המהוגנים בצורה מעודנת ומתוחכמת, כשלפעמים היא מתכסה בתחפושות חסודות. ביטויים לשוניים כשרים מביעים זאת בראש חוצות: 'כוח אדם', על משקל 'כוחות הסוס' שבמנוע, ו'משאבי אנוש'. האדם הוא עוד משאב שאנו זקוקים לו במפעלינו הכלכליים והתעשייתיים.

היחס אל ה'משהו' הוא יחס הכרחי בחיינו בעולם הטבעי, אך הוא התפתח למימדים ענקיים בעולמנו המלאכותי, מהמכוניות ועד למכשירים האלקטרוניים, המתחדשים חדשים לבקרים. מתוך כך מתגלה לעינינו פרדוקס איום, הנעוץ במהותה של המלאכותיות. אנו לומדים להחליף

את תוצר התעשייה, את ה'משהו' המלאכותי, חדשים לבקרים, במודל חדש, עד כדי שימוש חד-פעמי. עובדה זאת משפיעה על יחסנו אל ה'משהו' הטבעי, שאין לנו במה להמיר אותו, אך גם ביחסנו ל'מישהו'. במקום שה'משהו' המלאכותיים, ישרתו את היחס 'אני - אתה', תוך שהם משחררים את האדם מהשעבוד לצרכים היסודיים של היומיום, הם משתלטים על אותו יחס. וזאת רק ההתחלה. משחקי המחשב מורשיים את המשחקים החברתיים, אך לא רחוק היום המר בו היחס לבובות אלקטרוניות ורובוטים יתפסו את מקומם של היחסים הבינו-סובייקטיביים, היחסים בין בני האדם. פיתוח האינטליגנציה המלאכותית תהפוך לכאורה את ה'לז' ל'אתה', אך בינתיים, אנו הופכים את ה'אתה' ל'לז'. לומדים אנו מהחפצים, שאנו יכולים להשתמש באדם, ולזרוק אותו. דבר זה בא לידי ביטוי טרגי בגורלה של הזוגיות. שיאו של היחס 'אני - אתה' מצוי בזוגיות ובאהבה שיש בה קדושה. והנה, דווקא כאן, בא לידי ביטוי ה'סטרא אחרא' המפלצתי, המפתה את האדם להפוך את ה'אתה' לאובייקט, בניצול ובאונס. בשני סיפורי האונס הקלאסיים שבמקרא (בראשית לד ושמאל ב, יג) מבוטא טרגדיה זאת באמצעות שימוש בכמה מלות יסוד. האדם "חָפֵץ בְּ-", אך מתוך כך הוא עלול להפוך את ה'אתה', "מושא" אהבתו ל'חפץ', האהבה לעינוי: "וַיִּשְׁכַּב אֶתָּה וַיַּעֲנֶךָ", והקידושין לטומאה: "אֲשֶׁר טָמְא אֶת... אֶחָתָם".

אחד השירים הפופלריים מספר לנו ש"אהבה היא נדר, נדר שהופר". בפסוק שבו התחלנו את דיוננו חבוי הרעיון שניתן להתיר נדר. בתוספתא (נדרים ד, ד) למדנו: "לא יִחַל דְּבָרוֹ, שאפילו חכם אין מפר נדרו לעצמו". אנו יכולים להתיר את הנדרים אם אנו נזקקים לחכם אחר או לבית דין. מכאן ה'כל נדרי' המבשר את כניסתו של יום הכיפורים. 'כל נדרי' בא לשחרר אותנו מהמלכודת האיומה בה שגיאות העבר הופכות אותי לחפץ בידיהן. ולמרות זאת, הבה נשמור על נדרינו, על האהבה שלא תופר, כדברי התוספתא "שלא יהא אדם נודר בהן על מנת לבטלן", כפי שנוהג עולמנו הפוסט-מודרני.